

УДК 821.161.2-94.09:323.28

Надія КОЛОШУК

Волинський національний університет
імені Лесі Українки

БЕРЕЗА КАРТУЗЬКА В УКРАЇНСЬКІЙ ТАБІРНІЙ МЕМУАРИСТИЦІ

У статті йдеться про образ концтабірної дійсності у спогадах про польський табір Береза Картузька (1934-1939 рр.). Подано аналіз українських мемуарних текстів – анонімної брошури «Береза Картузька. Спомини українця-націоналіста...» та книги Володимира Макара «Береза Картузька. Спомини з 1934-35 рр.», присвячених перебуванню авторів у цьому «місці відособлення».

Ключові слова: мемуаристика, Береза Картузька, табірна документалістика, образ дійсності, жанрові особливості нефікційної літератури, автор-мемуарист.

The article deals with the image of the concentration camp reality in the memoirs about Polish camp Bereza Kartuz'ka (1934 – 1939). The article describes the analysis of the Ukrainian memoirs – the anonymous brochure “Bereza Kartuz'ka. Recollections of Ukrainian nationalist...” and Volodymyr Makar’s book “Bereza Kartuz'ka. Recollections about 1934 – 35”, which are devoted to the authors’ continuance in this “place of individualization”.

Key words: memoirs, Bereza Kartuz'ka, camp documentary, the image of reality, genre peculiarities, features of nonfiction, author-memoirist.

W artykule przedstawiony został obraz obozowej rzeczywistości we wspomnieniach z polskiego obozu Bereza Kartuska (1934-1939). Zaprezentowano analizę tekstów pamiętnikarskich – anonimowej broszury „Bereza Kartuska. Wspomnienia Ukraińca-nacjonalisty...” i książki Wołodymyra Makara „Bereza Kartuska. Wspomnienia z lat 1934-35”, z okresu pobytu autorów w tym „miejscu odosobnienia”.

Wyrazy kluczowe: pamiętnikarstwo, Bereza Kartuska, dokument łagrowy, obraz rzeczywistości, wyznaczniki gatunkowe literatury faktu, pamiętnikarz.

Історія – не що інше, як довга низка злочинів проти людства. Історія все більше витісняється пам'яттю...

П'єр Нора

Діє історія шляхом інтерпретації свідчень, і свідчення тут – це збірна назва для речей, які по-одиноці називаються документами. А документ є річчю, що існує тут і нині, даючи змогу історикам, що його осмислюють, отримувати відповіді на питання, які він, документ, ставить стосовно минулих подій.

Робін Дж. Колінгвуд

Мемуаристика – модус літературного процесу, що зберігає індивідуальну й усенародну пам'ять про особливі сторінки в житті окремої людини та нації, так би мовити, у найавтентичнішому словесному вияві. Ганебна й страшна дійсність польського концтабору Береза Картузька, що діяв поблизу білоруського містечка Береза (обіч залізниці Барановичі – Брест) у липні 1934 – вересні 1939 року, – та сторінка історії, про котру знають (бодай чули) далеко не всі наші сучасники. Оскільки українські історики згадують про неї зрідка і ці згадки суперечливі¹, варто звернутися до

поодиноких мемуарних джерел – з україн-

чималими накладками в столичних видавництвах – В. Ю. Короля (2-е вид. у 2008 р.), В. В. Світличної (4-е вид. у 2008 р.), О. Д. Бойка (3-є вид. у 2010 р.), – згадка про концтабір Береза Картузька є лише в одному [див.: 15, 652, 963]. Коротка інформація введена і в шкільні підручники та посібники (за програмою 10 кл.); С. В. Кульчицький, автор відповідного розділу в довіднику для абітурієнтів, характеризує Березу Картузьку як концтабір «головним чином для комуністів» [9, 384]. В емігрантських історичних працях також знаходимо стислу інформацію про діяльність Берези, але тлумачення факту зовсім інше: «...концтабір Береза Картузька, призначений в першу чергу для українців. Польські тоталітаристи кували плани цілковитого знищення українства» [4, 854]. У праці П. Магочія йдеться про місце покарання українських націоналістів та всіх невгодних польському уряду при проведенні «санайній» політики на «східних кресах» [10, 511]. З такою ж оцінкою, але трохи ширше писали про діяльність Берези та її найвідоміших в'язнів-націоналістів Петро Мірчук («Нарис історії Організації Українських Націоналістів. Перший том: 1920-1939», Мюнхен – Лондон – Нью-Йорк, 1968) та Орест Субтельний [14, 373-374].

¹ Із півдес'ятки найсучасніших українських історичних видань для широкої аудиторії – довідників, підручників, посібників «Історія України», у тому числі рекомендованих Міністерством освіти і науки та кілька разів перевиданих

ських відомі анонімна² брошура «Береза Картузька. Спомини українця-націоналіста...» [3], брошура комуніста Федора Малика «Що я бачив і пережив у Березі Картузькій» (Вінніпег, 1936), «репортаж» поета-комуніста Олександра Гаврилюка (Львів, 1941) [див. польський переклад Вінцента Жимовського у збірці: 20, 20-37, 133-134, 447-456], короткі нариси-спогади націоналістів Бориса Вітошинського (в емігрантському часопису «Українець-Час» у Парижі 1954 р.) та Володимира Гоцького (перша публікація – у лондонському часопису Українська Думка» в листопаді – грудні 1954) [в Україні опубліковані фрагменти: 6] та мемуарна книга Володимира Макара [11; 12 IV]³.

Діячі української еміграції на Заході чудово усвідомлювали значення мемуарів у ситуації, в якій опинилася їхня розділена й окупована батьківщина після поразки національно-визвольних змагань у ХХ ст., коли під загрозою опинилася передусім історична пам'ять нації. В. Макар писав у нарисі «Мемуаристика – прожектор минулого в майбутнє»: «...спогади з пережитого зафіксують і передають нам у конденсованій формі не видумані, а дійсні факти, описи справді пережитих подій, досто-

2 На титулі брошури, виданої в Канаді, очевидно, у 1935-1936 рр. без позначення року та деяких інших атрибутів видання – ні прізвищ редакторів, ні даних про наклад, видавництво чи друкарню, – у вигляді примітки до підзаголовка («Береза Картузька. Спомини українця-націоналіста^{*}), що перебував у тому польському „таборі відокремлення“») зазначено: «*Прізвища автора цих споминів не можемо під цю пору подати, бо тоді знову опинивсь би в тому пеклі, зготованому ляхами українцям, про яке й написав ці спомини. Ці спомини цікавитимуть читачів тим більше, що ляхська влада заборонила писати пресі в Польщі чи передавати закордон всякі вісті про польські „Соловки“, ізоляційний табір у Березі Картузькій й про нього світ дійсно дуже мало знає. Автор мучився довгий час у тому таборі й вийшовши на волю, написав все те, що переживав він і другі в тій „школі“ громадського виховання» [3, 1; зберігаємо особливості правопису в оригіналі – Н. К.]. Боячись викриття, Анонім уникав у подальшій оповіді називати імена своїх найближчих друзів чи співкамерників. Постійно вживав прийом умовчання стосовно того, що могло б спричинити розкриття автора – наприклад, точної дати арешту. Справжнього автора не вгадав навіть В. Макар, який кілька разів цитував його у своїй книзі: перебравши в пам'яті товаришів, які були в Березі від перших днів її існування, не зважився назвати жодне прізвище [див.: 11, 15]. Анонім теж згадував В. Макара серед в'язнів [3, 11-13, 20].

3 Відомості про «березянські» спогади Аноніма, Ф. Малика, Б. Вітошинського, В. Гоцького подає у своїй книзі В. Макар [див.: 11, 15, 109, 131]. Поему Д. Штикала, створену в самій Березі у 1935 році усно [див.: 19], він цитує всю по пам'яті [11, 152-161]; її авторові присвячує мемуарний нарис – «Пам'яті Дмитра Штикала» [12 II, 189-198] – у двохтомному зібранні «Бойові друзі», де зібрав і відредагував кількадесят спогадів українських націоналістів та про них [12 II і III]. Сам В. Макар (1911-1993) [див. вступну статтю П. Соханя та О. Мавріна «Хранитель пам'яті»: 12 I, 5-10] та В. Гоцький (1920-?) [див.: 19, 35] – відомі в емігрантських колах журналісти й мемуаристи, громадські діячі, однак про них не подає газет навіть «Енциклопедія українознавства», де знаходимо лише статтю про Д. Штикала (1909-1963) [7 X, 3897].

вірні свідчення про ряд осіб, яких ми самі знали... а все це залишається надовго на папері, як цінне першоджерело для істориків і тим самим для відома й науки наступним поколінням» [12 III, 15-16]. Саме на спогади Макара та свідчення його нечисленних товаришів (Володимира Гоцького, Дмитра Штикала) посилаються історики, у чиїх працях знаходимо відомості про Березу Картузьку та її в'язнів, серед яких були відомі українські діячі – Тарас Боровець, Олександр Гаврилюк, Дмитро Донцов, Богдан Кравців, Роман Шухевич, Володимир Янів та ін. [див. для прикладу: 16; 17].

Однак історичні праці про концтабір Береза Картузька – друквані чи в інтернетному просторі українською та російською мовами – поодинокі [див.: 1; 2]. Значно більше подібних джерел у Польщі – праці сучасних істориків Анджея Гарліцького [22; та ін.], Войцеха Слешинського, Анджея Місюка [25], Іренеуша Політа [27], Агнешки Книт тощо [див. бібліографічну довідку в популярному інтернетному джерелі: 24]. Ще від початку 1940-х рр. про Березу писали у своїх широко відомих працях емігранти Станіслав Цат-Мацкевич [23; та ін.], котрий сам був у ній в'язнем навесні 1939 р., Пьотр Секановіч [28], Тадеуш Пьотровські, згадував і Чеслав Мілош у своїй «Історії польської літератури» (видана англійською мовою у Нью-Йорку в 1969 р.). Під егідою Інституту Історії Компартії у Варшаві було видано збірку спогадів «березянців»-комуністів [20]⁴, куди увійшов і згаданий переклад нарису Олександра Гаврилюка (1911-1941), що був ув'язнений двічі – у 1936 та 1939 рр.

Але польські історики, як правило, не подають посилань на свідчення в'язнів-українців. Винятком є праця І. Політа, де неодноразово цитовано⁵ польську публікацію спогадів В. Макара «Jak było w Berezie» з емігрантського часопису «Kultura» (Paryż, 1955, № 98), проте історик зізнається, що з повним варіантом спогадів та іншими свідченнями з українського боку не знайомий [27, 8].

Із літературознавчих досліджень про «березянські» мемуарні тексти нам відомі лише статті та дисертація одеської дослідниці Валентини Саєнко «Творчество А. А. Гаврилюка и антифашистская автобиографическая проза» (1971), опубліковані в радянський час і нині практично недоступні; про інших авторів ні в Україні, ні в Польщі літературознавчі праці не відомі; мему-

4 А. Місюк оцінює переважно більшість легально виданих спогадів комуністів як «неправдиву» [25].

5 Частково – і праця А. Місюка з окремим посиланням на українців.

ари українських націоналістів уперше згадано в контексті табірної прози в нашій монографії, де анонімно брошуру «українця-націоналіста» помилково приписано В. Макару [див.: 8, 62, 150].

Особливість української ситуації з подібними спогадами полягає в тому, що вони залишаються відомими дуже вузькому колу людей, а це свідчить про непозбутні проблеми зі збереженням історичної всенародної пам'яті та, зрештою, про проблему української самоідентифікації наших співвітчизників. У 2007 році канадський режисер українського походження Юрій Луговий зняв документальний фільм «Берега Картузька», де поруч з іншими джерелами – фотографіями, документами, архівами – використав спогади колишніх в'язнів, які живуть / жили на Заході [див.: 18]. Однак це не змінило ситуацію в Україні – фільму чи книг ніхто не бачить / не читає...

Як писав В. Макар у вже згадуваному нарисі, «не записане ніким – по недовгому часі пропадає зовсім для історії» [12 III, 16], і це одна з причин, через яку «неоднократно стверджувано в нас ту саму сумну істину, що історична пам'ять була завжди нашим найслабшим місцем» [12 III, 21]. Можна додати: не прочитане ніким теж пропадає... Контroversійні твердження про Березу Картузьку для українського дискурсу – не виняток, а швидше правило: саме українські автори замовчують або заперечують очевидне для польських істориків – що польський концтабір був жорстоким і ганебним для людства та зокрема для Польської держави злочиним. Наприклад, автор широко тиражованої публіцистичної книжки (окрім книжкового видання, щедро розісланого в бібліотеки, доступна повна публікація в Інтернеті) кілька разів повторює – без будь-яких доказів і всупереч твердженням істориків: «...ніхто з-посеред українців не зазнав смерті в результаті такої діяльності польської влади» [13, 147-148], – вважаючи порівняння з «м'якою» польською політикою переконливим аргументом для звинувачень супроти ОУН-УПА, оскільки їхня діяльність призвела до людських жертв.

Автори вказаних мемуарів (як і дослідники-історики) свідчать і про смерті, і про каліцтва в польських таборах та навіть при заходах «паціфікації» (про неї теж опубліковані поодинокі мемуарні свідчення [5], зате є традиція літературного зображення в белетристиці: у творах Уласа Самчука, Бориса Харчука тощо). Берега не була єдиним концтабором у Польщі: на початку 1920-х рр. діяли табори інтернованих у

Сталшкові, Вдовицях, Домбю, Тухолі та Бугшопах [див.: 4, 851], про які сучасним українцям практично нічого не відомо; після Другої світової війни були організовані так звані табори праці в Ламбіновіце (1945-1946), Явожно (1947-1949), в контингенті яких знову опинялися українці (і не якісь радикально налаштовані супроти Польщі націоналісти, а просто люди за національною ознакою). Про це відомо знов-таки з польських історичних джерел [див.: 26] – українські мемуарні свідчення наразі не відомі, історики згадують мимохідь.

Зрештою, навіть якби в Березі Картузькій не було смертей, страждань і приниження людей, котрі пройшли через цей табір, не дають нащадкам права забути про них, адже забуті злочини в історії зазвичай повторюються.

Метою нашої розвідки є аналіз українських мемуарних текстів – зокрема вказаної анонімної брошури [3] та книги Володимира Макара [11], присвячених перебуванню авторів у Березі Картузькій. Йтиметься про образ концтабірної дійсності, яким він постає у різних мемуаристів передусім через вияви конфлікту, оскільки конфліктна дія для епічного (у тому числі документального / мемуарного) тексту – важлива ознака, що відрізняє його від актуально-репортажної публіцистики.

У сучасному суспільно-історичному дискурсі зіставлення злочинів сталінського та гітлерівського режимів уже стало загальним місцем. Німецький історик Ернст Нольте в книзі «Європейська громадянська війна» (1986), роблячи таке зіставлення, показував спорідненість ідеологічно легітимізованих масових репресій за класовою та расовою ознаками. У конкретному варіанті кожен табір як уособлення державної системи й ідеології, що стоять за ним, відрізняється від інших способами знущання над жертвами, та об'єднує їх значно більше – усі без винятку табори й усі способи знущання в них спрямовані на психічне й моральне зламання жертв. Ці способи запам'ятовуються колишнім в'язням найяскравіше: їм присвячено, як правило, чимало сторінок про табірне життя.

У композиційній побудові та «сюжетному» розгортанні оповіді (враховуючи специфіку сюжету в мемуарному тексті, який – тобто сюжет – завжди прив'язаний до суспільно-історичної конкретики) табірні спогади, здебільшого, однотипні: більшість авторів оповідають про перебування в таборі від моменту поневолення / арешту до звільнення, зупиняючись на найважливіших сторонах існування за табірними

законами і виділяючи їх як теми для розділ-нарисів – про побут, каторжну працю, стосунки з адміністрацією, стосунки між самими в'язнями, зв'язки із зовнішнім світом, духовне життя, наслідки табору для здоров'я ув'язнених тощо [докладніше див.: 8, 82-100] – не є винятком і наші автори. Але в межах цих тематичних блоків та в їх комбінуванні табірні оповіді найрізноманітніші; особливо ж несхожими вони виглядають через екзотику табірних знущань і страждань та через спосіб їх сприймання. Він визначає сув'язь конфліктних мотивів, особливих у кожного оповідача.

Оскільки обрані нами книги розповідають про один і той самий табір, вони схожі в тематично-предметному змісті оповіді, у деталях та навіть оцінках (тим більше що В. Макар спирався на текст свого попередника), однак кожен автор по-своєму показує конкретику. У мемуарному тексті вона тим «правдивіша» (яскрава й життєподібна), чим більше входить в оповідь живих сцен, діалогів, чим більш дієвими й повнокровними виступають у ній персонажі, а деталі не суперечать загальній картині. Анонім і В. Макар блискуче впорались із завданням – показати реальність Берези: їхня оповідь образна й переконлива, вражає багатством фактів і подробиць. В анонімній брошурі вона має дещо репортажний і нарисовий характер, зате багата конкретикою і спонукає читача повірити, що написане відбувалося щойно й показано правдиво. У книзі Макара оповідь більш зважена, оскільки віддалена від подій реальності (книга починається розділом під назвою «3 перспективи 20 років»); автор спирається не лише на власні враження, а й на багатьох попередників – цитує товаришів-«березянців» (опубліковане й те, що знає з листів, приватних розмов, усних спогадів), історичні документи, посилається на думки польських істориків, суспільних діячів [див.: 11, 15-16, 19-22, 70-71, 88, 109-110 та ін.]. Особливу цінність становлять включені в оповідь твори табірних поетів – Володимира Яніва, Дмитра Штикала – блискуча, за свідченням друзів (В. Гоцький [6, 16]), пам'ять оповідача дозволила йому зберегти й донести ці маловідомі твори до нащадків. Крім того, він вільно цитує Т. Шевченка, І. Франка, Л. Мосендза... Конфліктно-сюжетна структура оповіді в його книзі має більш літературний характер – менше нарисовості й більше дії та персонажів.

Дослідження про табір у Березі показують, які різноманітні способи тортування винайшли тамтешні мучителі. П. Секановіч пунк-

туально перелічує їх у третьому розділі своєї праці – від принижень у звертаннях (на «ти» й не інакше як «скурвий сину»); до інтелігентів – особливо брутально саме за те, що вони інтелігентні люди) – до розпорядку-«регуляміну», специфічних вправ під час «руханки» та огидних «норм» гігієни (як-от заборона миття рук після чищення вбиралень голими руками), карцеру й доведення до самогубства [28, 32-51]. Окремо варто назвати «обмеження відправ фізіологічних» (П. Секановіч) [28, 34]⁶, тобто відвідування туалету, коли потреба випорожнення для багатьох ув'язнених ставала фізичною і моральною тортурою через особливі обмеження та регламентацію. Одну особливу покару історики не помітили, але мемуарист згадує – покару «за усьмех», тобто за пряме чи приховане глузування з поліцаїв, коли вони були здатні його зауважити: «За „усьмех” сиділи постійно арештовані в арешті та карцері» [11, 134, 139].

Жоден із польських істориків, котрі ретельно вивчали документи й свідчення Берези, не аналізував той спосіб репресій, котрий для ув'язнених українців був найдошкульніший і найпринизливіший – покара за рідну мову. Спогади українських націоналістів про Березу Картузьку свідчать: до найжорстокіших знущань приводили репресії, спрямовані на обраних за національною ознакою жертв, а найбільше лютила катів їхня «невгнута постава», стійкість та почуття людської гідності, що спиралося на відчуття приналежності до національної спільноти. Але й загартовані націоналісти змушені були в певні моменти відступати. Представлена картина загалом не суперечить історичним джерелам, однак польські історики, як правило, не підкреслюють або й просто не згадують обставину, котра змушує колишніх в'язнів-українців визнати власну колективну поразку у стосунках із тюремною адміністрацією, а в стосунках із в'язнями інших національностей проводить різку межу: ідеться про березянську **заборону** арештантам **говорити** (окрім як із дозволу адміністрації). Для українців знущання багатократно посилювалися тим, що під повну і принизливу заборону потрапила українська мова: «Як у кожній польській в'язниці, так і в Березі всі українські націоналісти у розмовах з адміністрацією вживали принципово тільки української мови. За це приходилось нам солоно платити. Інспектор Грэфнер ніколи не видав

⁶ Ще в 1941 р. писав про це й С. Цат-Мацкевич [див.: 23, 305-309]. Перше видання вказаної праці здійснене в Лондоні 1941 р.

офіційного виразного наказу з заборонаю вживати українську мову, але фактично почав переводити цю заборону в життя вже з перших днів існування табору. З його наказу поліцаї били нас і шиканували за кожне українське слово», – стверджує В. Макар [11, 66-67]. Покару за цю провину чинили з особливо злорадною насолодою: «Мільчець, хама! Ми вам дамо Українен!» [3, 5]. Попри відсутність офіційних розпоряджень зверху, польська адміністрація не приховувала наміру «перевиховувати» кожного в'язня-українця до «скутку» – «дотонд, доконт не научиш сен мувіць по польську» [3, 4].

Обидва мемуаристи докладно свідчать про побої та утиски й інші прояви поліційної сваволі з першого дня за будь-яке українське слово, в розмові з адміністрацією чи з будь-ким, якщо про це стало відомо адміністрації (доноси в таборі заохочувалися, і частина польського та єврейського контингенту використовувала їх для власної вигоди, що особливо обурювало українців) [див. в Аноніма: 3, 12-15, 19-22 (розділи «3. Перший день у таборі» та «Справа української мови»); у В. Макара: 11, 66-73]. Оскільки прохання по-українськи ігнорувалися, за рапорти слідувала немилосердна кара, а листи йшли не далі від столика цензора, то українці таким чином були позбавлені можливості послати рідним будь-яку звістку про себе, попросити з дому чи з «депозиту» в таборі теплі речі, звернутися за допомогою до лікаря тощо. Отож боротьба за мову від початку була безнадійною справою, хоча в середовищі українських націоналістів відступили від принципів («вилони у нашій одностайній невгнутій поставі» – В. Макар [11, 70]) вважалися ганебними. Однак: «До цієї капітуляції мусіло прийти скорше чи пізніше. Головною причиною була „неоднорідність” нашої української групи в таборі» [11, 68], – і провід українських націоналістів ще в липні 1934 р. дав розпорядження відмовитися в такий спосіб демонструвати свою непокору: «Зорганізований спротив проти писання польською мовою листів ми припинили десь під кінець жовтня 1934 року. Спротив проти вживання польської мови в щоденному житті, а радше в щоденній мовчазній боротьбі, з адміністрацією табору, припинився далеко вчасніше, бо вже під кінець липня того ж року» [11, 68; див. також: 3, 21].

Найбільш прикрим було те, що жоден із принципів у мовному питанні українців після закінчення першого тримісячного строку не отримав звільнення (строки ув'язнення в Березі, як відомо, призначалися на три місяці,

але на розсуд адміністрації могли бути продовжені на наступні три і т. д.), тому націоналісти небезпідставно бачили в «мовних репресіях» підтекст, за яким стояла одвічна в стосунках із Польщею проблема прав національної меншини і загалом права українців на існування: «Але були й такі, що завзялися не писати взагалі додому, ніж мали б писати ворожою мовою. До таких належав м. ін. ред. Дмитро Штикало, що відсидів у Березі майже повних два роки, не пишучи ні слова по-польському» [11, 72]. У поемі Д. Штикала читаємо рядки, котрі є вираженням морального кредо українських націоналістів:

І хоч віком гнущий, дертий,
Українець волів вмерти,
Як упасти перед катом
І в покорі прошептати:
«Ти мій пан і любий брат»... [19, 30]

Якщо стосунки з адміністрацією табору у спогадах обох авторів підсумовано загалом оптимістично, бо жертви почували й відчувають себе морально вищими (див. розділи «Панове коменданці» у В. Макара, «Поліційні старшини» та «Польські поліцаї в таборі» в Аноніма), то пам'ять про конфлікти на міжнаціональній основі серед самих в'язнів викликає і при спогаді неприязнь, будить старі образи й недовіру. В оповіді Аноніма це проявляється в негативній характеристиці всіх огулом «поляків» чи «жидів» (комуністи здебільшого представлені як жиди): «В'язні-поляки загалом мали в таборі упривілейоване становище. Їх брали до лекшої праці, їх менше били... А невдовзі виявилось, що вони постійно робили на нас доноси поліцаям. [...] Їх звільнили скорше від нас і то всіх, так, що більше як місяць не було в таборі ані одного поляка» [3, 58].

У спогадах В. Макара таких огульних характеристик значно менше. Він докладніше пише про кожну національну й політичну групу ув'язнених, зі співчуттям згадує кожного товариша по нещастю, котрому на його очах довелося витерпіти особливі страждання – поляків Пшибишевського [11, 77] і Ірембоша [11, 84], євреїв Шмуля Каптура [11, 92] і Мотека Золотова [11, 95-97] та багатьох інших без огляду на національну чи політичну приналежність, хоча й постійно пам'ятає про неї. Однак він теж із гиркотою узагальнює: «Наші взаємини з поляками-в'язнями в Березі не були добрі. Вони й не могли такими бути... [...] Вислід дискусій був більше як марний. Кандидати на майбутніх лідерів польського народу виявились ігнорантами у порушуваних справах, а в українському,

білоруському й інших питаннях східної Європи обмежувались до загальникових фраз... з застереженням, що про відділення „кресів” від Польщі не може бути мови. [...] Те, що нас усіх вже в перших днях сильно насторожило до наших співтоваришів недолі – поляків, це був виявлений яскраво брак у них примітивної людської солідарності та звичайної чесноти по відношенню до загалу в’язнів» [11, 80]. На підтвердження подає яскравий епізод, в якому моральне обличчя польських в’язнів виглядає доволі непривабливим. І хоча окремі люди – як-от Грембош – викликають у нього симпатію, загальний висновок таки неприємний і несправедливий, оскільки йдеться про конкретних людей у конкретних обставинах, а висновок робиться про націю: «Найганебніше записалися поляки в Березі Картузькій тим, що займалися підлим донощицьким ремеслом. [...] Коротко кажучи – продавалися за ложку страви. [...] Це вже така нація» [11, 84-85].

Польські історики подають різні цифри щодо національного й політичного складу контингенту в’язнів і по-різному їх коментують (найближчі в оцінках до українських свідчень І. Політ та А. Місюк), але докладно розкрити самопочуття окремої людини як члена спільноти – це справа тих, хто знає табір «із середини». У статті А. Місюка за історичним джерелом (звіт міністра внутрішніх справ Речі Посполитої – Ф. Славоя-Складовського) вказані цифри перебування в Березі на кінець 1937 року 176 українців (у більшості членів ОУН), 28 діячів польського ONR (Організація Народових Радикалів), 1 соціаліста та 43 комуністів, серед них євреїв, білорусів та українців [25]. Висновок щодо стосунків між групами: вони були більш жорстокими, ніж у в’язнів з адміністрацією. Українські мемуаристи теж це підтверджують. До того ж в один голос твердять, що оскільки українців-націоналістів було трактовано як найнебезпечніших ворогів Польщі, то їм особливо дошкуляли, вкладаючи в нищівне ставлення і знущання давню історичну ворожість. Окрім садистської ненависті коменданта Грефнера («Я їх і цілу ту гайдамаччину так ненавиджу, що я їх усіх з приємністю повивішував би, а деяких з них, що є тут у Березі, то різав би на кусники», – передає його слова в розмові з одним в’язнем Анонім [3, 27]), вони відчували на собі й «яничарську» ненависть своїх співвітчизників-комуністів («Подібною ненавистю до нас, природною від віків для всяких яничарів, дихав Похмурський» [11, 90]), і підступність поляків-«ендеків», і зверх-

ність та ворожість євреїв, яка викликала опір і призводила внаслідок цього до взаємності («Жидів-комуністів ми зненавиділи до глибини душі, як зрештою і вони нас» [11, 100]). Глибшого аналізу причин взаємних конфліктів обидва автори не подають.

Висновок, який В. Макар робив «з перспективи 20 років», тобто у повоєнний період «відлиги», звучить застереженням: «Все таки – Картузької Берези українці полякам не можуть ніколи забути, ні простити. [...] Двадцять наступних років існування Польщі, з її таборами інтернованих українських вояків і патріотів, з її тюрмами, пацифікаціями, шибеницями, Березами, і злочинними плянами на повне знищення українського народу, – були справді гідним поляків продовженням їхнього тисячолітнього сну про „моцарствовосьць” чужим коштом. І хоч загал українців, в обличчі куди грізнішої небезпеки з боку найлютішого ворога – Москви, навчився розглядати відтинок боротьби з поляками як свій другорядний фронт, – нікому з нас не прийде на думку занехати цей побічний відтинок та залишити полякам вільну руку в загарбуванні землі українського народу... Наші західні сусіди мають респект тільки перед фізичною і моральною перевагою і цю нашу перевагу ми ще не раз будемо мусіти їм показати, аж доки вони не стануть нарешті добрими сусідами» [11, 200-201].

Отже, справа не в злопам’ятстві – жоден з українських мемуаристів не виявив ненависті до поляків, – а в здатності засвоювати історичні уроки. Кожне нове покоління мусить до них, пройдених у царині слова, повертатися, якщо не хоче повернутися до помилок і злочинів у реальності. Шкода, що уроки нашої спільної історії швидше врахували поляки, ніж українці (судячи з їхнього поступу на шляху демократії і відносно доброго – при нашому незадовільному – знання історії). Однак це однобоке врахування не може бути достатнім та остаточним. Український історичний досвід доводить, що міжнаціональне примирення можливе лише при відновленні історичної правди й визнанні права свідчень і за слабшою / пригніченою стороною.

О. Субтельний писав у своїй історії України, щозаснування часопису «Польсько-український бюлетень» у 1933 і створення концтабору Береза Картузька в 1934 р. – взаємопов’язані події. Уряд Польщі та ліберальні українські громадські об’єднання (як УНДО – Українське народно-демократичне об’єднання) й діячі (митрополит А. Шептицький та ін.) прагнули до «нормаліза-

ції» польсько-українських стосунків. Але вона не була підтримана широким загалом як з одного, так і з іншого боку. З українського – оскільки «скептицизм щодо можливості успіху політики зближення живила глибоко вкорінена в усьому українському суспільстві недовіра до поляків»; з польського – тому що найзапеклішими ворогами нормалізації були польські військові, які й заправляли політикою [14, 374]. Зіткнення двох непримиренних сторін і виявилися в реальності концтабору...

Цікавий факт подає у своїх спогадах Анонім: після вбивства міністра Перацького польські поліцаї арештовують його й відправляють до «районовому поліцейському постерунку», де він змушений 48 годин чекати, поки арештують і доправлять інших кандидатів на «безплатне мейсце в летніску», як жартував один зі сторожів, – тобто в Березу, про яку оповідачеві вже відомо з польських газет. На ті 48 годин «як лектуру дали мені „Польско-Українські Бюлетин”» [3, 3]. Гірка іронія долі?

ЛІТЕРАТУРА

1. Береза-Картузька (концтабір). Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://uk.wikipedia.org/wiki/Береза_Картузька_\(концтабір\)](http://uk.wikipedia.org/wiki/Береза_Картузька_(концтабір)) (19.08.2010).
2. Берёза-Картузская (концлагерь). Матеріал из Википедии – свободной энциклопедии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://ru.wikipedia.org/wiki/Берёза_Картузская_\(концлагерь\)](http://ru.wikipedia.org/wiki/Берёза_Картузская_(концлагерь)) (19.08.2010).
3. Береза Картузька. Спомини українця-націоналіста*), що перебував у тому польському «таборі відокремлення». – Саскатун, Саскачеван, Канада: Накладом Видавничої Спілки «Новий Шлях», [1936?]. – 69 с. [1].
4. Велика історія України / До 1923 р. опрацювали проф. д-р Іван Крип'якевич і ред. Микола Голубець; до 1948 р. допов. проф. д-р Дмитро Дорошенко; праісторію України допов. проф. д-р Ярослав Пастернак. – Львів; Вінніпег: вид. Іван Тиктор, 1948. – 968 с.
5. Войтович М. Пацифікація [спогади в рубриці «Із давноминулих літ»] / Мирослав Войтович // Біль: альманах / Ред.-упоряд. Микола Дубас. – Львів: Меморіал, 1991. – Вип. 2. – С. 6-9.
6. Гоцький В. Береза Картузька [спогади в рубриці «Із давноминулих літ»] / Володимир Гоцький // Біль: альманах / ред.-упоряд. Микола Дубас. – Львів: Меморіал, 1991. – Вип. 2. – С. 9-19.
7. Енциклопедія українознавства (Словникова частина): [у 10 т.] / Гол. ред. Володимир Кубішович. – Репринт. відтворення вид. 1955-1984 рр.

У підсумку вищезгаданої праці Е. Нольте йшлося про необхідність «історичного» розуміння, враховуючи конкретний часовий горизонт. Реальність Берези Картузької, відбита в українських мемуарах, є наочним прикладом такого розуміння: вже давня, але все жива й болюча сторінка в народній пам'яті показує, що чим довше вона замовчувана, тим довше ятритиметься і не вигоїться той біль. Українські мемуаристи з еміграції ще в повоєнний період (1940-1950-ті рр.) виявили здатність до порозуміння і терпимості та подали приклад розповідей обґрунтованих, виважених, хоча й суб'єктивних. Їх вивчення дає підстави зменшити кількість білих плям у нашій історії, зокрема тих прикрих, часто гірких і ганебних її сторінок, котрі стосуються взаємин нації зі сусідами. Літературно-мемуарна спадщина є невід'ємною частиною національного духовного надбання, без неї годі прочитати ці сторінки неупереджено й докладно, щоб історичні уроки було засвоєно назавше.

- Львів: вид-во «Молоде Життя»; Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, 1993–2000.
- 8. Колошук Н. Г. Табірна проза в парадигмі постмодерну: монографія / Надія Колошук. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. – 500 с.
- 9. Кульчицький С. В. Історія України: довід. для абітурієнтів та школярів загальноосвітніх навч. закл. / С. В. Кульчицький, Ю. А. Мицик, В. С. Власов. – К.: Літера ЛТД, 2010. – 528 с.
- 10. Магочій П. Р. Історія України / Петро Роберт Магочій. – К.: Вид-во «Критика», 2007. – 640 с.
- 11. Макар В. Береза Картузька (Спомини з 1934-35 рр.) / Володимир Макар. – Торонто: Ліга Визволення України, 1956. – 204 с. [I-VIII с.].
- 12. Макар В. Спомини та роздуми: збір. тв.: у 4 т. / Володимир Макар. – Торонто; К.: б. в., 2001. – . –
 - T. 1: Від Бистриці до Бугу (1911-1929). – 448 с.
 - T. 2: Бойові друзі: Кн. перша. – 371 с.
 - T. 3: Бойові друзі: Кн. друга. – 512 с.
 - T. 4: Береза Картузька: роки неволі та боротьби. – 518 с.
- 13. Поліщук В. Гірка правда. Злочинність ОУН-УПА (сповідь українця) / Віктор Поліщук. – Торонто; Варшава; Київ: б. в., 1995. – 483 с. Або: Поліщук В. ... [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstor.com/ukrstor/poliszchuk-girkaprawda-x.html> (02.09.2010).
- 14. Субтельний О. Україна: історія / Орест Субтельний; пер. з англ. Ю. І. Шевчука; вступ. ст.

- С. В. Кульчицького. – 2-е вид. – К.: Либідь, 1992. – 512 с.
15. Уривалкін О. М. Довідник з історії України / О. М. Уривалкін. – К.: Дакор, КНТ, 2009. – 1008 с.
16. Федевич К. К. Галицькі українці в Польщі. 1920-1939 рр. (Інтеграція галицьких українців до Польської держави у 1920-1930-ті рр.) / К. К. Федевич. – К.: Основи, 2009. – 280 с. Або: Федевич К. К. ... [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vostslavia.narod.ru/verstka.pdf> (02.09.2010)].
17. Фігурний Ю. Роман Шухевич – визначний український державний, військовий і політичний діяч (до 100-річчя від дня народження) / Юрій Фігурний // Українознавство. – 2009. – № 3. – С. 62-65.
18. Фільм «Береза Картузька» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.infoukes.com/newpathway/Pag1025.htm> (19.08.2010).
19. Штикало Д. Дума про Березу Картузьку / Дмитро Штикало // Біль: альманах / Ред.-упоряд. Микола Дубас. – Львів: Меморіал, 1991. – Вип. 2. – С. 28-35.
20. Bereziacy: [Wspomnienia] / Zakład Historii Partii przy KC PZPR. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1965. – 500 s.
21. Encyklopedia “białych plam”. Tom II : Ar – Be. – Radom: Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne, 2000. – 350 s.
22. Garlicki A. Piękne lata trzydzieste / Andrzej Garlicki. – Warszawa : Prószyński i S-ka SA, 2008. – 286 s.
23. Mackiewicz (Cat) S. Historia Polski od 11 listopada 1918 r. do 17 września 1939 r. / Stanisław Mackiewicz (Cat). – Warszawa : b.w., 1989. – 327 s.
24. Miejsce Odosobnienia w Berezie Kartuskiej. Z Wikipedii, wolnej encyklopedii [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pl.wikipedia.org/wiki/Miejsce_Odosobnienia_w_Berezie_Kartuskiej (02.09.2010).
25. Misiuk A. Białym żelazem / Andzej Misiuk // „Gazeta Wyborcza”. – 1994, 12.07. Або: Misiuk A. ... [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://niniva2.cba.pl/bereza_kartuska.htm (02.10.2010).
26. Obozy pracy w Polsce 1944-1950: przewodnik encyklopedyczny / Bogusław Kopfa. – Warszawa, 2002. – 380 s.
27. Polit I. Miejsce Odosobnienia w Berezie Kartuskiej w latach 1934-1939 / Ireneush Polit. – Toruń: wyd. Adam Marszałek, 2003. – 307 s.
28. Siekanowicz P. Obóz odosobnienia w Berezie Kartuskiej, 1934-39 / Piotr Siekanowicz; oprac. red. Leszeka Żebrowski. – Warszawa: Instytut Historyczny im. R. Dmowskiego – Wydawnictwo, 1991. – 97 s.
29. Śleszyński W. Utworzenie i funkcjonowanie obozu odosobnienia w Berezie Kartuskiej (1934-1939) / Wojciech Śleszyński // Dzieje Najnowsze. Rocznik XXXV. – Warszawa, 2003. – № 2. – S. 35-53.